

نکته‌های به‌وقف کتاب در اسلام و ایران

علی صادق زاده وایقان^(۱) - اعظم نجفقی نژاد ورجوی^(۲)

چکیده

یکی از دلایل شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی تجلی روحیه احسان و نیکوکاری، نوع دوستی و خیرخواهی در قالب سنت حسنه وقف و انجام امور خیریه و عام المنفعه است.

وقف کتاب از همان آغاز صدر اسلام به عنوان یک عمل خیر و سنت نیکو و پسندیده در شماره صدقه جاریه و باقیات الصالحات به حساب می آمده است و پاداش و اجر فراوان اخروی و شهرت و نام نیک و جاودانگی یاد و خاطره واقف را به همراه داشته است. وقف کتاب شاید رایج ترین نوع وقف در میان مسلمانان بوده است. از وقفنامه های مربوط به کتاب آگاهیهای تاریخی بسیاری استفاده می شود و نشر آن ها زوایای تاریخی بسیاری را روشن خواهد کرد. علاوه بر این که، این کار در تاریخ اسلام، سهم عمده ای در پیدایش کتابخانه های گوناگون داشت، بیشتر کتابهای خطی اسلامی موجود در کتابخانه های جهان، نتیجه همین عمل خداپسندانه بوده است

در این نوشتار به تاریخچه وقف کتاب در جهان اسلام، آراء فقهای اسلام در مورد وقف مصاحف و کتب، انگیزه های وقف کتاب، انواع وقف کتاب به همراه نمونه هایی از وقف کتاب به کتابخانه ها، همچنین به نقش وقف در حفظ کتابهای خطی و تأثیر وقف بر اهدا کتاب می پردازیم.

واژگان کلیدی

وقف کتاب در اسلام و ایران، حفظ نسخه های خطی، انگیزه های وقف کتاب، انواع وقف کتاب، فرهنگ اهدا کتاب

مقدمه

جوامع امروزی علی رغم تمام تلاشهای انجام شده در جهت تامین رفاه مردم دچار مشکلات فراوانی در ابعاد گوناگون زندگی هستند. آلودگی های زیست محیطی، بزهکاری های اجتماعی، اختلافات خانوادگی ناشی از فقر، عقب ماندگی علمی و آموزشی و نادیده گرفتن حقوق زنان و کودکان، تجاوز به حقوق فردی و اجتماعی مردم و تلاش برای تقدیس خشونت و برافروختن جنگهای خانمان سوز، بیماری های مزمنی هستند که بشریت را به رنج و زحمت انداخته اند. قوانین موجود و منابع و اعتبارات مالی دولتی برای علاج این بیماری ها و مبارزه با این ناهنجاریها به هیچ وجه کافی به نظر نمی رسد. همدلی ملت ها و دولت ها و حاکمیت یک اراده پولادین ملی بر پایه معتقدات دینی می تواند نابسامانی ها را از بین برده و بستری مناسب و فضایی آرام برای یک زندگی انسانی که در آن حرمت انسان ها نگه داشته شود، فراهم کند.^(۳)

اکنون که نقش سازمانهای غیردولتی و تشکلهای داوطلب مردمی در حل مشکلات اقتصادی و اجتماعی جامعه مورد توجه صاحب نظران و دولت ها قرار گرفته است، شناخت و احیای مجدد فرهنگ تمدن اسلامی و عناصر و عوامل تشکیل دهنده آن در وضعیت کنونی مسلمانان از اهمیت ویژه ای برخوردار است. یکی از دلایل شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی تجلی روحیه احسان و نیکوکاری، نوع دوستی و تعاون، یارگیری و خیرخواهی در قالب سنت حسنه وقف و انجام امور خیریه و عام المنفعه است. نهاد غیردولتی وقف از نظر اجتماعی یکی از شاخص های توسعه، پیشرفت و رفاه جامعه است؛ زیرا طبق اصول و موازینی که برای موقوفات در نظر گرفته شده ثروتهای جامعه از طبقه ای به طبقات دیگر انتقال پیدا می کند. با وقف از حالت مالکیت خصوصی به مالکیت عمومی تبدیل می گردد و از بهره و منافع موقوفات زمینه های ترویج فرهنگ و معارف اسلامی، توسعه علم و دانش و

تاریخچه وقف کتاب در جهان اسلام

وقف کتاب از همان آغاز صدر اسلام به عنوان یک عمل خیر و سنت نیکو و پسندیده در شماره صدقه جاریه و باقیات الصالحات به حساب می آمده است و پاداش و اجر فراوان اخروی و شهرت و نام نیک و جاودانگی یاد و خاطره واقف را به همراه داشته است. در آیات و روایات فراوان و به خصوص توصیه های مؤکد پیامبر اسلام و پیشوایان دین همیشه مسلمانان به انجام اعمال صالحه، دادن صدقه به نیازمندان و مستمندان در راه خدا، کوشش در برطرف کردن حوائج مادی و معنوی مسلمانان و سبقت در انجام امور خیر تشویق شده اند. به همین دلیل وقف کتاب که ارتباط تنگاتنگی با نظام عمومی وقف در اسلام داشت و عملی بسیار پسندیده بود به شدت مورد توجه عموم پیروان اسلام قرار گرفت، به صورتی که علما، دانشمندان، خلفا، سلاطین، وزرا امرا، تجار، نیکوکاران و به ویژه مؤمنان و پارسایان و به

بهداشت و تامین اجتماعی و رفاه عموم مردم به ویژه محرومین فراهم می گردد و با عنایت به تنوع مصارف موقوفات تقریباً می توان گفت تمام نیازهای روز جامعه می تواند از طریق این شکل مردمی و دینی تا حد زیادی برطرف گردد^(۴).

در طول تاریخ، اوقاف نقش مهمی در حیات جوامع اسلامی در امور خیریه و در عرصه بهداشتی و درمانی، فرهنگی و پشتیبانی جبهه و جنگ داشته است^(۵)

وقف کتاب شاید رایج ترین نوع وقف در میان مسلمانان بوده است. از وقفنامه های مربوط به کتاب آگاهیهای تاریخی بسیاری استفاده می شود و نشر آن ها زوایای تاریخی بسیاری را روشن خواهد کرد.

وقفنامه ربع رشیدی (بزرگ ترین وقفنامه جهان اسلام) به قلم خواجه رشید الدین فضل الله وزیر دانشمند دربار ایلخانان نشانگر نقش وقف در ایران و جهان اسلام است^(۶).

خصوص کتاب دوستان و علاقمندان به پیشرفت علمی و فرهنگی مسلمانان در این راه از یکدیگر سبقت می گرفتند و زمین‌ها، ساختمان‌ها، باغ‌ها، اثاثیه، تجهیزات و مجموعه های ارزشمند آثار و تألیفات علما و دانشمندان اسلامی را به کتابخانه‌ها وقف می کردند تا مورد استفاده عموم مسلمانان قرار گیرد. هر یک از پیروان اسلام که به سرنوشت علمی، فرهنگی و معنوی جامعه اسلامی علاقه داشت به اندازه استعداد و به قدر امکان خویش به این کار که از باقیات الصالحات و سنتهای حسنه بود اقدام می کرد و به این عمل خیر افتخار می نمود و قربت^۷ الی الله و به خاطر رضای الهی در راه حفظ آثار علما و رساندن آن به نسلهای آینده و کمک به پیشرفت جامعه اسلامی از هیچ تلاشی مضایقه نمی کرد. از این رو بسیاری معتقدند که عمل وقف کتاب تنها عنصر مؤثر در تکوین و ایجاد کتابخانه های عمومی در تاریخ اسلام بوده است و نقشی اساسی را در این راه ایفا کرده است. حقیقتاً می توان

ادعا کرد که اوقاف منبع اصلی تغذیه و غنای کتابخانه های عمومی و بزرگ جهان اسلام بوده است و این مسأله بیشتر مرهون واقفان کتابخانه‌ها و پس از آن سایر افراد خیری بوده است که به تحوّل و پیشرفت کتابخانه های عمومی اهتمام فراوان داشته‌اند^(۷).

یحیی محمود ساعتی (البته نه به طور خیلی مطمئن) نقل کرده است که: نخستین کتاب‌های وقفی را می توان در کتابخانه عبدالحکم جحمی که وی آن را در قرن اول هجری در مکه مکرمه تأسیس نموده، جست و جو کرد^(۸).

وقف مصاحف برای عموم مسلمانان، از نخستین قدمهایی است که در راه وقف کتاب و تشکیل کتابخانه برداشته شده است. مورخان اسلامی تصریح کرده‌اند که خلیفه سوم، عثمان بن عفّان، پس از همگون ساختن رسم الخط مصاحف در سال ۳۰ هجری چهار یا شش نسخه از قرآن را برای چهار یا شش مسجد بزرگ در سرزمینهای اسلامی فرستاد که آنها را در آن مساجد قرار دهند تا مورد

بن مسکین، شخصی را به عنوان «امین» و کتابدار مصاحف وقفی تعیین و منصوب کرد. به این ترتیب، وقف مصاحف تثبیت شد و مسلمانان در سراسر سرزمین‌های اسلامی، اقدام به عمل خیر وقف مصاحف در مساجد کردند و در نتیجه زمینه تشکیل نخستین کتابخانه‌های عمومی را در مساجد پدید آوردند. از آن تاریخ به بعد این سنت حسنه بین مسلمانان رایج گردید و برای استفاده نمازگزاران و کسانی که در مساجد بیتوته می‌کردند و به نیایش و یا به آموختن مسائل اسلامی می‌پرداختند، قرآن‌ها و تفاسیر را وقف بر مساجد می‌ساختند. از این رو به عقیده بسیاری از اهل فن، کتابخانه‌های مساجد اسلامی، در حقیقت نخستین کتابخانه‌های عمومی جهان اسلام به شمار می‌روند. پیدایش این نوع کتابخانه‌ها در مساجد، از نیاز آموزشی و تربیتی مسلمانان سرچشمه می‌گرفت و مسلمانان زمانی شروع به تأسیس آن‌ها نمودند که مساجد به عنوان پایگاه‌های تعلیم و تربیت

استفاده مسلمانان قرار گیرد. اسحاق بن مدار ابو عمرو شیبانی (متوفی ۲۰۶ق.) بیش از هشتاد نسخه از قرآن را که به خط خود نگاشته بود، یکی پس از دیگری، به مساجد کوفه سپرد. با اینکه در منابع تاریخی تصریح نکرده اند، اما گویا سپردن قرآن‌ها به مساجد در این دو مورد، تحت عنوان وقف، صورت گرفته است. در برخی از موارد هم صراحتاً به وقف مصاحف اشاره شده است از جمله: مفضل بن محمد ضیی (متوفی ۲۰۸ق.) که مصاحف مختلف را می‌نوشت و سپس آن‌ها را به مساجد وقف می‌کرد. و همگامی که از وی در این مورد پرسش می‌شود، می‌گوید: «با این کار، گناهی را که با نوشتن مطالب مطایبه آمیز، مرتکب شده‌ام جبران می‌نمایم.»

وقف مصاحف در زمان متوکل عباسی (متوفی ۲۴۷ق.) آن چنان اهمیت پیدا کرد که برای حفظ و نگهداری آن‌ها در برخی از مساجد، از جمله در مسجد عمرو، در قاهره نیاز به کتابدار احساس شد و قاضی حارث

مورد استفاده قرار می‌گرفتند و طبیعی است که هیچ آموزشی بدون کتاب نمی‌توانست صورت پذیرد^(۹).

اولین نسخه نفیس و منحصر به فرد خطی، قرآن وقفی علی بن سیمجور است که در سال ۳۸۳ هجری قمری به کتابخانه مبارکه آستان قدس وقف گردیده است. درباره واقفین قرآن بر آستان حضرت رضا علیه السلام، مرحوم تقی بینش در مقدمه فرهنگ لغات قرآن می‌نویسد: «وقف قرآن بر مزارها و بقاع متبرکه از روزگار قدیم، حکم سستی مقدس را داشته و به قصد قربت و ثواب صورت می‌گرفته است. واقفین قرآن از هر طبقه و صنفی که بودند می‌خواستند با تقدیم نسخه‌ای که اغلب به ارث در خاندان آن‌ها دست بدست می‌گشته و با صرف هزینه بسیار که لازمه تهیه نسخه‌های خطی در روزگار قدیم بوده است، تهیه می‌شد، در ثوابی که از خواندن قرآن نصیب آیندگان می‌شده است، شریک و سهم باشند و از این راه به آرامش ابدی و آسایش روحی بیشتری برسند و گاهی هم بدین وسیله

سیئات اعمال گذشته خود را جبران کنند»^(۱۰).

آراء فقهای اسلام در مورد وقف مصاحف و کتب

بدون تردید کتاب و کتابخانه از عوامل اصلی نهضت فرهنگی و گسترش تعالیم و معارف اسلامی بوده و هست و غالباً کتابخانه‌هایی که در گذشته تأسیس می‌شد از راه وقف بوده است فلذا تأثیر وقف بر کتاب و کتابخانه امری واضح و مبرهن است^(۱۱).

برخی از فقها و علمای اسلامی وقف مصاحف و کتب را در آغاز به آسانی نمی‌پذیرفتند و معتقد بودند که این مسأله با شرایط و مقررات وقف سازگار نیست. به نظر آنان وقف کتاب با اصل دائمی بودن استفاده از اموال وقفی مخالفت دارد، چون کتابها به دلایلی مانند: گم شدن، پاره شدن و خراب شدن همیشه در معرض تلف و نابودی هستند، از این رو وقف آن‌ها قابل اجرا نیست. این نظریه که مبتنی بر آرای ابوحنیفه است بر رأی دیگری

از او استوار شده است که وقف اموال منقول را مجاز نمی دانست. حسن بن زیاد (متوفی ۲۰۴ ق.) به نقل از ابوحنیفه نوشته است که: قرآن‌ها (مصاحف) را می توان برای ابد جهت استفاده ساکنان اماکن مذهبی مکه و یا جاهای دیگر و یا برای مسافران و فقرا وقف نمود اما اگر روزی واقف خواست، می تواند وقف خود را پس بگیرد، و وارثان او نیز می توانند همین کار را انجام دهند. بنابراین نظریه، مصاحف را می توان وقف نمود، اما نه برای همیشه و تا ابد، زیرا این کار کاملاً به نظر و تمایل واقف و ورث او بستگی دارد. البته این نظریه ابوحنیفه مربوط است به دورانی که هنوز کتابخانه های عمومی به معنای واقعی کلمه شکل نگرفته و به وجود نیامده بودند و فقط چند قرآن وقفی آن هم به صورت پراکنده وجود داشت.

از او استوار شده است که وقف اموال منقول را مجاز نمی دانست.

کلیه اشیاء قابل استفاده و غیر مصرفی را که فروش آن‌ها اجازه داده شد و کتاب نیز جزء آن‌ها است، جایز شمردند. در مذهب تشیع، وقف مصاحف و کتب از همان آغاز جایز شمرده شد، زیرا اصل و معنای «تحسین الاصل و تسبیل المنفعه» در آن جاری و محقق است (۱۲).

یحیی محمود ساعاتی از عبدالله جبوری نقل کرده است که علاقه علمای اسلام به فراگیری علم، موجب شد تا آن دسته از فقها که وقف اشیای منقول را جایز نمی دانستند، وقف کتاب را از این اصل کلی استثنا کنند (۱۳).

انگیزه های وقف کتاب

وقف به عنوان صدقه جاریه، در مفهوم عام خود، ریشه در اعماق تاریخ دارد و میان تمامی ملت‌ها و ادیان و مذاهب، ساری و جاری بوده است (۱۴) هرچند در قرآن کریم آیه‌ای خاص درباره‌ی وقف نیامده است ولی می توان وقف را یکی از مصادیق بارز خیر و عمل صالح دانست که مبنی بر قرآن و تبعیت

فقه‌های سایر مذاهب اسلامی مانند مالک بن انس (متوفی ۱۷۹ ق.)، محمد بن ادریس شافعی (متوفی ۲۰۴ ق.) و احمد بن حنبل (متوفی ۲۴۱ ق.) وقف

از پیامبر اکرم ﷺ و ائمه معصومین علیهم السلام است، از این رو موقوفات در جامعه‌ی اسلامی به صورت بسیار متنوعی دیده می‌شود^(۱۵).

وقف کتاب، به عنوان یک امر خیر، در بردارنده اجر و پاداش اخروی است که برای امور خیریه مذهبی به کار می‌رود. به این ترتیب انجام این کار به نام و برای سعادت اخروی شخص دیگری هم ممکن است^(۱۶).

العش^(۱۷) معتقد است وقف تنها عنصر حقوقی و معمولی است که در تأسیس کتابخانه‌های عمومی عربی نقش اساسی داشته و خدمات مربوط به کتاب را در آن‌ها تداوم بخشیده است. در ادامه بحث به نمونه‌های از انگیزه‌های وقف کتاب اشاره می‌کنیم.

الناصر خلیفه عباسی، ضمن چندین امر خیر، پانصد جلد کتاب را در سال ۶۱۵ هـ / ۱۲۱۸ م. به یاد و برای آمرزش روح مولی (بنده آزاد شده) خود، ابوالیمن نجّاح بن عبدالله حبشی، نجم الدین، وقف کرد^(۱۸). معمول چنین است که واقف از استفاده‌کنندگان از وقف،

این صدقه جاری را همتای مصحف علمی و ولد صالح قرار داده و آن را در ردیف میراث ماندگار و فخر آور می‌دانند^(۲۱).

انواع وقف کتاب

با توجه به مطالعات و جستجوهای که در بسیاری از متون وقفنامه های کتب به عمل آمده، وقف کتاب در جامعه اسلامی از دیرباز، به اعتبار استفاده کنندگان (موقوف علیهم) به انواع مختلف و اقسام گوناگونی تقسیم شده که تفصیل هر یک از آنها به شرح ذیل است:

الف وقف خاص

در این نوع وقف واقفان بنا به انگیزه‌های خاص، کتاب‌ها و مجموعه‌هایی را که در طول زندگی گردآوری می‌کردند بر خود یا اولاد یا افراد خانواده خود وقف می‌کرده‌اند. گاهی هم آن‌ها را بر یک یا چند نفر از علما و فقها و طلاب علوم دینی وقف می‌نموده‌اند. به همین دلیل این نوع وقف را، وقف شخصی، وقف

برای آموزش روح خود، پاداشی معنوی نیز طلب کند. به عنوان مثال ابن التُّزُّری شرط کرده است که هر امانت گیرنده کتاب، یک بار سوره نخست قرآن و سه بار نیز سوره اخلاص را قرائت کرده و ثواب آن را نثار روح واقف و والدین او کند. اما محمدبن قیوام حنفی (متوفی در حدود سال ۸۳۸ هـ / ۱۴۳۴ م)، از استفاده کننده کتابهای وقفی خود خواسته است که «برای واقف، والدین او و نیز برای همه مسلمانان [از خداوند] طلب بخشایش کند»^(۱۹).

اما علاوه بر توسل جستن به این پاداش‌ها از سوی افراد متقی و پرهیزکار، نفعی عینی‌تر نیز بر وقف کتاب‌ها مترتب است و آن ماندگار شدن خاطره واقف و ماندن نامی نیک از اوست، به طوری که در بعضی شرایط، اعمال بد او را نیز جبران می‌کند^(۲۰).

وقف و صدقه جاری در اسلام آن قدر مهم است که اهل بیت عصمت و طهارت در این جهت نیز اسوه دیگران بوده و هستند و رهنمود آن ذوات قدسی در اهتمام به وقف آن است که

اولاد، وقف خانوادگی و اهلی نیز می‌نامند^(۲۲).

ب وقف نیمه عمومی (شبه عام)

نوعی دیگر از وقف کتاب است که گستره بیشتری از وقف خاص داشته و از همان آغاز به دو شکل انجام می‌گرفته است:

۱. وقف بر طبقه و گروهی خاص

گاهی واقفان به دلیل احترامی که برای فقها، محدثان، طلاب علوم دینی، پزشکان و یا پیروان و علمای مذهب خاصی قائل بودند، کتابهای خود را برای استفاده یکی از این طبقات و گروه‌ها وقف می‌کردند^(۲۳).

۲. وقف بر یک مکان خاص

این نوع وقف در تاریخ اسلام و در میان مسلمانان رواج بسیار داشته و از اهمیت فراوانی برخوردار بوده است؛ چنان که می‌بینیم واقفان، کتابهای خود را وقف بر مساجد، مدارس، مشاهد مشرفه، خانقاه‌ها، رباط‌ها و آرامگاههای خاصی کرده‌اند. وقف

بر این مکان‌ها برای استفاده کنندگان مستقیم و غیرمستقیم از آن‌ها بوده است. در برخی از وقفنامه‌ها قید شده که فقط افرادی که در آنجا هستند یا بر آنجا وارد می‌شوند و یا گروه خاصی می‌توانند از آن کتاب‌ها استفاده کنند، اما در این نوع موقوفات نیز عملاً حد و مرزی وجود نداشته است^(۲۴).

۱-۲. وقف کتاب بر مساجد

مساجد در جهان اسلام نقش بسیار مهم و حساسی در پیشرفت علم و فرهنگ و تمدن اسلامی و تعلیم و تربیت مسلمانان داشته‌اند از این رو از همان آغاز، مسلمانان کوشیده‌اند که در کنار مسائل عبادی و نیایش به امر تعلیم و تربیت و بازگویی احکام و دستورات اسلام و قرآن نیز اهمیت قائل شوند و در هر یک از مساجد مهم صدر اسلام کتابخانه‌هایی نیز تأسیس کنند و اغراق نیست اگر گفته شود که نخستین موقوفه‌های کتاب در مساجد پی ریزی شد و مساجد بزرگ مکه، مدینه، دمشق، بغداد، قاهره، مرو، نیشابور،

رضایت الهی به مساجد می سپردند بدون اینکه از این کار با الفاظی که بیانگر صیغه وقف باشد یاد کرده باشند. هنگامی که حرمت تألیف در قرن دوم آغاز شد و کتب تفسیر، فقه، ادبیات، لغت و غیره تألیف یافتند پاره‌ای از دانشمندان، این دست کتاب‌ها را به مانند مصاحف در مساجد قرار می دادند تا دانش پژوهان از آن بهره مند شوند^(۲۶).

۲-۲. وقف کتاب بر مدارس

مدارس اسلامی به عنوان کانونهای اصلی و آموزش و تربیت، پس از مساجد، در جهان اسلام از اعتبار و اهمیت فوق العاده‌ای برخوردار بوده‌اند، از این رو مسلمانان در تأسیس و ساخت مدارس کوشش فراوانی داشته‌اند و بسیاری از این مدارس شهرت فراوانی در تاریخ کسب کرده‌اند^(۲۷).

بنابر شواهد موجود، مدرسه بدون کتابخانه نبوده است. اما این که کتاب‌های لازم از کجا تأمین می شد، موضوع جالبی است که مستلزم توجه

قرطبه، طلیطله، زیتونه در تونس و دیگر جوامع اسلامی در شهرهای مهم جهان اسلام هر یک برای خود کتابخانه‌های مهمی داشته‌اند و نمازگزاران و دیگر کسانی که به این مساجد رفت و آمد داشته‌اند و به ویژه علما، فقها، محدثان از آن‌ها استفاده می کرده‌اند^(۲۵).

تا قرن دوم هجری، فقها و علما، مصحف‌ها را نسخ و یا استنساخ (رونویسی) می نمودند و برای تقرب به خداوند و نیز پیروی از خلیفه سوم (عثمان) که چهار یا شش نسخه از مصاحف را نوشته و به شهرها می فرستاد، آن‌ها را در مساجد قرار می دادند.

در کتب تاریخ آمده است که ابو عمر و شیبانی، هشت مصحف را رونویسی کردند و آن‌ها را در مساجد کوفه قرار دادند. سیوطی نیز حکایت کرده که مفضل ضیی که در نحو، شعر، غریب و ایام الناس خیره بوده، مصحف‌ها را می نوشته و آن‌ها را در مساجد قرار می داده است.

این دو دانشمند بزرگ و فقهای دیگر، مصاحف را به جهت کسب

است. کسی که مدرسه‌ای را بنا می‌کرد و سعی می‌کرد حتی الامکان وسایل رفاه محصلین و حتی مدد معاشی برای آنان در نظر بگیرد، بی معنی است اگر گمان کنیم هیچ کتابی برای مدرسه تهیه نکرده باشد. همچنین بسیاری از افرادی که خود قادر به ساخت مدرسه نبودند کتاب‌هایی را بر مدارس موجود وقف می‌کردند. منابع تاریخی نیز خبر می‌دهند که گاه پادشاهان کتاب‌هایی را به کتابخانه مدرسه و یا اماکن زیارتی اختصاص می‌دادند.

در برخی از وقفنامه‌های مدارس، فهرستی از کتاب‌های وقف شده وجود دارد که بیشتر در ظهر آن یا در حاشیه وقف نامه نوشته شده است. تعدادی وقف نامه خاص کتاب نیز در دست است که جدای از وقفنامه‌های مدارس می‌باشند و بیشتر شامل متنی است که بر وقفیت کتاب دلالت دارد و در اول یا آخر کتاب‌های وقفی نوشته شده است. مواردی نیز از وقف بر استنساخ کتب در دست است که گاه شرایط استفاده از این کتاب‌ها را نیز به تفصیل بیان

کرده‌اند. دو نمونه جالب از این اسناد به کوشش آقای رضا مختاری در مجله میراث جاویدان به چاپ رسیده است: یکی مربوط به وقف نامه کتاب‌های مدرسه چهارباغ اصفهان است و دیگری مربوط به کتاب‌هایی است که از محل درآمد حمام نقش جهان اصفهان استنساخ شده‌اند^(۲۸).

همچنین برخی از واقفین مقداری از درآمد حاصل از موقوفات خود را به این مهم اختصاص می‌دادند. حاج محمد ابراهیم یوزباشی در وقف نامه خود ذکر کرده که آن چه از مصارف موقوفه باقی بماند، «کتب احادیث و تفاسیر و علوم دینی و قرآن مجید و صحیفه کامله استکتاب نمایند» سپس برای نوع استفاده از این کتاب‌ها نیز مقرراتی را وضع کرده است به این ترتیب که کتاب‌های قرآن و صحیفه را به هر کسی که صلاحیت دارد هدیه دهند و از او التماس کنند که برای واقف طلب آمرزش و دعای خیر کند. نکته قابل توجه در این گونه وقف نامه‌ها آن است که تمامی اسناد موجود

الهی و نفرین معصومین کرده‌اند، که شاید این، نوعی ضمانت اجرایی برای موقوفه را به دنبال داشت (۳۰).

وقف کتاب شاید رایج‌ترین نوع وقف در میان مسلمانان بوده است. از وقفنامه‌های مربوط به آن، آگاهی‌های تاریخی بسیاری حاصل می‌شود، و نشر آن‌ها زوایای تاریخی بسیاری را روشن خواهد کرد.

از جمله این وقفنامه‌ها، وقفنامه کتابهای مدرسه چهارباغ اصفهان است که امروزه به مدرسه حضرت امام صادق علیه السلام تغییر نام یافته است. این وقفنامه به سال ۱۱۲۰ ه.ق. پس از تکمیل بنای مدرسه، انشا شده و واقف آن شاه سلطان حسین صفوی است (۳۱).

وقفنامه کتابهای مدرسه چهارباغ در اصل بدین منظور انشا شده که روی هر یک از کتب وقفی آنجا نوشته شود. ولی متأسفانه همه یا اغلب آن کتاب‌ها از بین رفته است و عجاله نگارنده به یاد ندارد که کتابی از موقوفات مدرسه چهارباغ را دیده باشد. این وقفنامه به طور مجزاً در چهار برگ نوشته شده و

حاکمی از وقف بر کتب مذهبی هستند. چرا که از این راه واقف می‌تواند امیدی به کسب ثواب اخروی داشته باشد. باید این نکته نیز گفته شود که استفاده از این کتاب‌ها شرایط و ضوابط خاصی داشتند که بعضاً در وقفنامه‌های مربوطه آورده شده است.

مسأله لزوم حفاظت از کتاب هم موردی بود که از نظر برخی واقفان پنهان نمانده است (۲۹).

همچنین در مدارس بزرگ که شخص خاصی به عنوان کتابدار مسؤولیت کتابخانه را برعهده داشت، حق الزحمه‌ای برای او در نظر گرفته می‌شد که در برخی وقفنامه‌ها به آن اشاره شده است. به عنوان نمونه در وقف نامه مدرسه چهارباغ، شاه سلطان حسین قید کرده است که به شخصی که متولی این امر در نظر می‌گیرند سالانه هفت تومان پرداخت شود.

در آخر وقف نامه‌های کتاب نیز مانند سایر وقفنامه‌ها، خرید و فروش و رهن و بخشیدن آن را ممنوع کرده‌اند و تغییر دهنده وقف را گرفتار به لعنت

در کتابخانه مرحوم آیت الله مرعشی، قدس سرّه الشریف، به شماره ۹۶۰۷ نگهداری می‌شود و در فهرست آن کتابخانه^(۳۲) معرفی شده است^(۳۳).

۲-۳. وقف کتاب بر مشاهد مشرفه

یکی دیگر از مکانهایی که بسیار مورد توجه و علاقه مسلمانان بوده و کتاب‌ها و مجموعه‌های فراوانی بر آنها وقف شده، مشاهد مشرفه، آستانه‌های امامزادگان و آرامگاههای بزرگان اسلام بوده است. که در ادامه مبحثی به آن اختصاص خواهد یافت.

۲-۴. وقف کتاب بر اماکن مذهبی

حسینیه‌ها، خانقاه‌ها، زاویه‌ها و رباط‌ها نیز دارای کتابخانه‌ها و مجموعه‌هایی بوده‌اند که از راه وقف به وجود آمده‌اند^(۳۴)

ج- وقف عمومی

وقف عمومی کتاب چنان که از وقفنامه‌های مربوط به آن به دست می‌آید به دو شکل به این شرح انجام

می‌گرفته است:

۱. وقف بر طالبان علم

در بیشتر وقفنامه‌هایی که عبارت «وقف لطلبه العلم» در آن مندرج است، ناظر بر این نوع از وقف کتاب بوده و تمامی طالبان علم در هر سطح و پایه علمی را در نظر دارد. چون این امکان وجود داشته که برخی از این عبارت سوء استفاده کنند و آن را محدود به عده‌ای خاص و معین از اهل علم نمایند، برخی از واقفان برای رفع این شبهه گفته‌اند: وقف بر هر طالب علمی است که جویای دانش باشد^(۳۵).

۲. وقف بر جمیع مسلمانان

در این نوع از وقف تنها قیدی که بر عمومیت وقف خورده است مسلمان بودن است که البته در عمل دقیقاً این قید رعایت نمی‌شده و عموم مسلمانان و غیر مسلمانان به ویژه اهل کتاب می‌توانسته‌اند بدون امتیاز از کتابهای وقفی استفاده کنند. به این معنا که هر شخصی که مایل و راغب به مطالعه بوده از آن کتابخانه‌ها و کتاب‌ها استفاده

می کرده است^(۳۶)

همه انواع و اشکال وقف که پیش از این به آن اشاره کردیم سرانجام به این وقف منتهی می شوند و عملاً به صورت وقف عام بر جمیع مسلمانان در می آیند^(۳۷).

نمونه‌هایی از وقف کتاب به انواع کتابخانه‌ها

۱. کتابخانه آستان قدس

رضوی

کتابخانه آستان قدس رضوی از قدیمی‌ترین و نفیس‌ترین کتابخانه‌های اسلامی است که تاریخ شکل‌گیری و تشکیل آن را می‌توان به بعد از شهادت ثامن الحجج علی بن موسی الرضا (علیه السلام) نسبت داد آن زمانی که شیعیان مخلص با عشق به اسلام و گرایش به اهل البیت (علیهم السلام) از اطراف و اکناف خراسان و سایر شهرها و بلاد اسلامی به سوی این مرکز سرازیر شدند و آن جا را مرکز مدنیت و کانون اسلام و علم و ادب گردانیدند.

در این میان، زائرین و مومنان،

گران‌بهاترین اشیاء و کتاب‌ها و قرآنهای نفیس خود را وقف این روضه منوره می‌نمودند تا همگان از آن بهره مند گردند و ذخیره‌ای برای آخرت آن‌ها گردد. چنانچه اولین قرآن وقفی، در سال ۳۲۷ ق. به وسیله «کشواد بن املاس» و بعد در سال ۳۸۱ ق. به وسیله «بوعلی سیمجور» امیر خراسان و در سال ۳۹۳ ق توسط «ابن کثیر» وزیر دیوان عرض مسعود غزنوی و در سال ۴۲۱ ق. توسط ابوعلی حسوله تقدیم آستانه مبارکه گردید.

در سده نهم هجری، سال ۸۶۱ در وقفنامه‌ای مرقوم در ظهر تفسیر ابوالفتوح رازی، محفوظ در مخزن خطی کتابخانه چنین آمده است: «چون کتابخانه مبارکه رضویه دارای همه قسم کتاب بود ولی کتاب تفسیری که عامه مردم از آن بهره مند گردند، نداشت لذا من نسخه کتاب تفسیر ابوالفتوح را به انضمام چند جلد کتاب دیگر وقف نموده به تاریخ سنه ۹۶۱ ق.» که نشان دهنده این است که کتابخانه مقدسه رضوی در آن سال دایر و مشغول ارائه

خدمات به محققین و فعالیت فرهنگی بوده است.

در دوره سلطنت میرزا شاهرخ تیموری (۸۰۷-۸۵۰ق) که به مساجد و مدارس توجه بیشتری شد، کتابخانه آستانه اهمیت بیشتری پیدا کرد. و بر تعداد مصاحف و کتابهای مذهبی و علمی آن افزوده شد، عنوان دادن خزانه الکتب به کتابخانه رضوی در وقفنامه کتاب «غایه الوصول» علامه حلی دلیل بر رونق کتابخانه در آن زمان بوده است. در سال ۹۹۸ هجری قمری و اوایل سده ۱۱، خراسان (مشهدالرضا) دچار انقلابات خونین و مبتلا به غائله اوزبکیه شد. کتابخانه حضرت به غارت برده شد و چون «خزف ریزه‌ای بی بها به یکدیگر می فروختند». این رویداد تاریخی نیز ثابت می‌دارد که کتابخانه مقدسه از کتابخانه‌های مهم بوده است. پس از این تاراج و آمدن شاه عباس صفوی به خراسان در سال ۱۰۰۹ق. باقیمانده کتاب‌ها و مصاحف و آنچه از قرآن‌ها و کتابهای نفیس و منحصر به فرد باقی مانده بود به صورت کتابخانه

محفوظ داشتند و بعضی از کتابهای به تاراج رفته را از هندوستان برگرداندند و قرآنهای نفیس منسوب به ائمه اطهار علیهم‌السلام بر پوست آهو و با وقفنامه به خط شیخ بهایی از نتایج این سفر و توجه و حمایت مذهبی صفویه از کتابخانه مبارکه می‌باشد.

در دوره افشاریه به خاطر جنگ و نبردهای پی در پی، دفع افاغنه و لشکرکشی به هند و غیره تمام ثروت و اندوخته کشور صرف تهیه سلاحهای جنگی می‌شد و دیگر آن حمایت قبلی وجود نداشت اما باز هم تعداد زیادی کتاب در سال ۱۱۴۵ق، به وسیله نادرشاه وقف کتابخانه مبارکه رضویه شد.

در دوره قاجاریه سیاست دوره صفویه دنبال شد و کتابخانه و روضه منوره رضویه مورد توجه و حمایت قرار گرفت. به ویژه در زمان نیابت تولیت میرزا موسی خان قائم مقام، رو به توسعه و گسترش بوده و کثیری از کتاب‌ها و قرآنهای نفیس در این عصر به کتابخانه وقف و اهداء شده است^(۳۸). شاید بتوان گفت بیشترین

کتاب و کتابخانه وقفی در تاریخ به ویژه تاریخ ایران باشد.

۲. آستانه حضرت معصومه علیها السلام

آستانه حضرت معصومه علیها السلام دومین آستانه مهمی است که همیشه مورد عنایت شیعیان و علما بوده است و از برخی از وقفنامه های موجود در آن آستانه استنباط می شود که در این آستانه از قرن پنجم و ششم هجری کتابخانه ای وجود داشته است؛ از جمله در وقفنامه مورخ رمضان ۵۹۴ که در داخل چهار مجلد از مصحف شریف ثبت شده و دارای صندوقچه ای نیز بوده است (۳۹).

در وقفنامه ای شاه عباس کبیر، تعداد ۱۱۰ جلد کتاب بر این آستانه و بر مدرسه فیضیه قم، وقف کرده است که از آن مجموعه اکنون جز چند جلد چیزی باقی نیست. همچنین براساس وقفنامه مورخ یونت ثیل ۱۰۶۴ قمری، میرمحمد هاشم گیلانی، ۷۵ جلد کتاب بر آستانه مقدسه حضرت معصومه علیها السلام و بر مدرسه آستانه (فیضیه) وقف

نموده است. اکنون سه نسخه از این موقوفه باقی مانده است (۴۰).

۳. آستانه حضرت عبدالعظیم

حسنى

آستانه حضرت عبدالعظیم حسنی در شهر ری نیز از دیرباز دارای کتابخانه ای بوده که تدریجاً به همت نیکوکاران و واقفان در آن گرد آمده است. چنان که آستانه شاه چراغ در شیراز و آستانه های دیگر امامزادگان در ایران و عراق دارای کتابخانه های موقوفه ای بوده اند و برخی از آن ها اکنون نیز از کتابخانه های معتبری برخوردار هستند و هزاران جلد کتاب موقوفه را در خود جای داده اند.

۴. آستانه امام موسی بن

جعفر علیه السلام

آستانه امام موسی بن جعفر علیه السلام در کاظمین نیز از کتابخانه مهمی بهره مند بوده و افراد بسیاری از علما، فقها و دوستانداران خاندان نبوت و امامت توجه بسیاری به آن داشته اند و کتابهای بسیار و قرآنهاي فراوانی بر آن آستانه

مقدسه وقف کرده‌اند، از جمله علی بن علی بن روزبهان ابوالمظفر کاتب بغدادی وزیر (متوفی ۶۰۱ ه.ق.) آثار بسیاری به خط خود و مجموعه‌ای ارزنده از کتب را بر این آستانه وقف نموده است (۴۱).

کشور، به دنبال وقف مجموعه بی نظیر کتابخانه شخصی دو تن از فرهیختگان خیر تبریز به نامهای حاج حسین و حاج محمد نخجوانی به سال ۱۳۳۵ ه.ش تاسیس یافت.

نقش وقف در حفظ کتابهای خطی

از محاسن بسیار خوب وقف این است که حفظ و نگهداری منابع وقف شده تابع شرایط خاصی است و دست طمع کتابخانه‌ها و سازمانهای دیگر و یا افرادی را که، گاهی با تنظیم قوانین و یا اخذ دستور از مسئولین رده بالا نسبت به انتقال این نفایس و کتابخانه‌های مورد نظر اقدام می‌کنند، کوتاه می‌نماید (۴۳).

محاسن وقف باعث شده تا اشخاصی چند مانند علی اصغر حکمت، خاناباا مشار، کتب خطی خود را بر آستان قدس رضوی، سید محمدصادق طباطبائی و جمال امامی بر مجلس شورای ملی، سید محمد مشکوه، خاندان امام جمعه کرمانی،

۵. کتابخانه بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی

کتابخانه بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی را باید یکی از کتابخانه‌های کهن ایران دانست که بخش مهمی از کتب و اسناد آن امروزه در دست ماست. آستانه شیخ صفی در زمان شاه عباس صفوی با اهدای تعداد زیادی کتابهای فارسی و دیوانهای اشعار، به کتابخانه‌ای بی نظیر، و با اهدای مقادیر طلا و نقره و مجموعه‌ای از جواهرات، اشیای زینتی و ۱۲۲۱ ظرف چینی، عملاً به موزه‌ای ارزشمند تبدیل شد (۴۲).

۶. کتابخانه مرکزی (ملی)

تبریز

کتابخانه تبریز به عنوان یکی از قدیمی‌ترین کتابخانه‌های عصر حاضر

که تولید و استنساخ نسخه های نفیس و گران قیمت رونق داشت و کتاب به عنوان تحفه ای ارزشمند میان دربارهای مختلف رد و بدل می شد. ماجرای هدیه فرستادن نسخه ای از کلیات عبدالرحمان جامی (۸۱۷-۸۹۰ ق.) از جانب امیر علیشیرنوایی (۸۴۴-۹۰۶ ق.) به دربار سلطان یعقوب آق قویونلو (۸۸۴-۹۲۰ ق.) و اشتباه کمال الدین حسین ایبوردی (متوفی ۹۲۰ ق.) در بردن کتاب - که موجب برکناری وی گردید- حکایت از اهمیت اهدای کتاب در آن دوره دارد^(۴۶). در کتابخانه های امروزی از اهدای کتاب، به منظور صرفه جویی در بودجه، استقبال می شود و در برخی کتابخانه ها بخش قابل توجهی از منابع را هدایا تشکیل می دهند. بیشتر کتابخانه ها دارای مجموعه های ویژه ای هستند که به نام اهداکننده آن نامگذاری می شوند^(۴۷).
 مروری بر تاریخچه اهدای کتاب مشخص می کند که اهدا کتاب بعد از رونق وقف کتاب شکل گرفته و متأثر از آن است.

علی اصغر حکمت بر کتابخانه مرکزی دانشگاه، حاجی محمدآقا و حاجی حسین آقای نخجوانی بر کتابخانه ملی تبریز وقف کرده اند^(۴۴).

[حتی] یک نوع از موقوفات درباره کتب اوقافی بوده است برای مصارف وصالی و مرمت آن ها. مضمون وقف نامه ای که در این باره دیده ام و بر سنگ حک شده و بر دیوار حسینیه ای در عقدا (میان نائین و یزد) نصب شده چنین است که: «وقف نموده سلاله السادات حاجی میرزا حسن عقلائی سی کرت زمین با عده عقدا... و ده کرت آن را بر صحافی قرآن مسجد و ...»^(۴۵).

تأثیر وقف بر اهدا کتاب

در تمدن اسلامی، وقف سنتی رایج و پسندیده بوده و نمونه های بسیاری از وقف کتاب به کتابخانه ها، مدارس، مساجد و جویندگان علم و دانش در متون، مورد اشاره قرار گرفته است. به جز وقف، هدیه کتاب میان دربار شاهان و شاهزادگان نیز مرسوم بوده است. به ویژه در سده های ۹ و ۱۰ ق.

نتیجه گیری

وقف کتاب از همان صدر اسلام به عنوان یک عمل خیر و سنت نیکو و در زمره باقیات الصالحات به شمار می آمده که پاداش و اجر فراوان اخروی و شهرت و نام نیک و جاودانی را برای واقف به همراه داشته است. هر یک از پیروان اسلام اعم از علما، امراء و نیکوکاران و مومنین، به ویژه کتاب دوستان که به سرنوشت علمی و فرهنگی جامعه اسلامی علاقه داشتند، به اندازه توان خویش به این سنت حسنه، یعنی وقف کتاب اقدام می نمودند و به خاطر رضای پروردگار در راه حفظ آثار دانشمندان و رساندن آن به نسلهای آینده از هیچ تلاشی مضایقه نمی کردند. علاوه بر این که، این کار در تاریخ اسلام، سهم عمده ای در پیدایش کتابخانه های گوناگون داشت، بیشتر کتابهای خطی اسلامی موجود در کتابخانه های جهان، نتیجه همین عمل خداپسندانه بوده است (۴۸). در گذشته وقف بیشتر از زمان حال رایج بود. اعتقادات مذهبی و راهنمایی های لازم

مردم را به این کار تشویق می کرد (۴۹).
 با لحاظ این مسئله که اکثر نسخه های خطی در کتابخانه های شخصی علما، اساتید و محققین می باشد و این ها نیز بر ارزش و جایگاه وقف در اسلام آگاه هستند و اعتقاد عمیق و راسخی به مسائل و دستورات اسلام دارند، لذا می توان در این خصوص زمینه سازی کرده و با استفاده از رسانه های جمعی و نشریاتی که خود متولی است به احیای این سنت حسنه اسلامی و تقویت آن همت گماشته و تمام توان و تلاش خویش را بکار گرفت (۵۰).

پی‌نوشتها:

۱. دکترای علم اطلاعات و دانش‌شناسی و مدیر گروه فراهم‌آوری مخطوطات سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران
  ۲. دانشجوی دکترای علم اطلاعات و دانش‌شناسی و کارشناس سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران
  ۳. نظام زاده، ۱۳۸۱، ص ۱۰
  ۴. همان، ص ۵
  ۵. الدوری، ۱۳۸۵، ص ۶
  ۶. روزنامه ایران زمین، ۸۴/۸/۲۴، ص ۲۰، مقاله احیای سنت اهدای کتاب در تبریز
  ۷. رفیعی، ۱۳۷۳، ص ۱۰۵-۱۰۶
  ۸. وقف در فقه اسلامی و نقش آن در شکوفائی اقتصاد اسلامی، ص ۴۲۸
  ۹. رفیعی، ۱۳۷۳، ص ۱۰۵-۱۰۶
  ۱۰. واقفین عمده کتاب به کتابخانه‌های آستان قدس رضوی، ص ۸
  ۱۱. وقف در فقه اسلامی و نقش آن در شکوفائی اقتصاد اسلامی، ص ۴۲۷
  ۱۲. رفیعی، ۱۳۷۳، ص ۱۰۶
  ۱۳. وقف در فقه اسلامی و نقش آن در شکوفائی اقتصاد اسلامی، ص ۴۲۷
  ۱۴. رفیعی، ۱۳۷۳، ص ۱۰۴
  ۱۵. وقف نامه‌های قرآن و طبقات زنان واقف کتابخانه آستان قدس رضوی
  ۱۶. کتابخانه‌های عمومی و نیمه عمومی عربی در قرون وسطی، ص ۳۱۱
  ۱۷. همان، ص ۳۱۰
  ۱۸. ابن کثیر، سال ۶۱۳، به نقل از: احمدیه
- حلب، ۱۲۱۷ در: کتابخانه‌های عمومی و نیمه عمومی عربی در قرون وسطی، ص ۳۱۱
۱۹. کتابخانه‌های عمومی و نیمه عمومی عربی در قرون وسطی، ص ۳۱۱
۲۰. همان، ص ۳۱۱
۲۱. وقف و صدقه جاری در قرآن، ۱۳۸۸
۲۲. رفیعی، ۱۳۷۳، ص ۸۲
۲۳. همان، ص ۸۳
۲۴. همان، ص ۸۴
۲۵. همان، ص ۸۴-۸۵
۲۶. فصلنامه میراث‌جاویدان، شماره ۴۹، ص ۱۹
۲۷. رفیعی، ۱۳۷۳، ص ۸۶
۲۸. فصلنامه میراث‌جاویدان، شماره ۳۷، ص ۳۸
۲۹. همان، ص ۳۹
۳۰. همان
۳۱. فصلنامه میراث‌جاویدان، شماره ۱۳، ص ۷۲
۳۲. ج ۲۵، ص ۷-۸
۳۳. فصلنامه میراث‌جاویدان، شماره ۱۳، ص ۷۳
۳۴. رفیعی، ۱۳۷۳، ص ۸۸
۳۵. معجم الادباء، ج ۷، صص ۱۹۲-۱۹۳
۳۶. دورالکتب العربیه العامه و شبه العامه، ص ۳۹۰، ۳۹۴
۳۷. رفیعی، ۱۳۷۳، ص ۹۰
۳۸. فاضل هاشمی، ۱۳۷۹، ص ۱۰
۳۹. تربت پاکان، ج ۱، صص ۱۲۵-۱۲۸
۴۰. تربت پاکان، ج ۱، صص ۱۵۰، ۱۵۵

۴۱. کتابخانه های عمومی و نیمه عمومی
عربی در قرون وسطی، ص ۲۱۱
۴۲. فهرست اسناد بقعه شیخ صفی الدین
اردبیلی موجود در موزه ملی، سازمان
اوقاف، کتابخانه ملی تبریز و بقعه شیخ
صفی الدین اردبیلی، ص ۱۳ و ۱۴
۴۳. آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب
(فارسی و عربی)، ص ۱۰۹
۴۴. نسخه های خطی و فهرست نگاری در
ایران، ص ۴۵۴
۴۵. همان
۴۶. دایره المعارف کتابداری و اطلاع رسانی،
ص ۳۷۲
۴۷. هور (Hoare) نقل شده در: دایره المعارف
کتابداری و اطلاع رسانی، ص ۳۷۲
۴۸. بررسی سازماندهی و اطلاع رسانی نسخه
های خطی کتابخانه مرکزی (ملی) تبریز،
ص ۱۰۴
۴۹. آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب
(فارسی و عربی)، ص ۱۰۹
۵۰. بررسی سازماندهی و اطلاع رسانی نسخه
های خطی کتابخانه مرکزی (ملی) تبریز،
ص ۱۰۹-۱۱۹